

Axmad BAXRIYEV,
O'zbekiston davlat konservatoriyasi professori, p.f.d
E-mail: arbahriyev@gmail.com

P.f.d. X.Amonov taqrizi asosida

SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL BASIS FOR THE INTERPRETATION OF NATIONAL MUSICAL PERFORMANCES

Annotation

The article, using the results and conclusions of the study as an example, reflects the formation of national musical ideas in the minds of students, the psychological and pedagogical aspects of the influence of music on spiritual education, as well as the artistic and aesthetic possibilities and guiding features of music.

Key words: Imagination, musical imagination, musical perception, needs, interests, direction, experiences.

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИНТЕРПРЕТАЦИИ НАЦИОНАЛЬНЫХ МУЗЫКАЛЬНЫХ ПРЕДСТАВЛЕНИЙ

Аннотация

В статье на примере результатов и выводов исследования отражены формирование национальных музыкальных представлений в сознании учащихся, психолого-педагогические аспекты влияния музыки на духовное воспитание, а также художественно-эстетические возможности и направляющие черты музыки.

Ключевые слова: Воображение, музыкальное воображение, музыкальное восприятие, потребности, интересы, направленность, переживания.

MILLIY MUSIQIY TASAVVURLAR TALQINING IJTIMOYIY-PSIXOLOGIK ASOSLARI

Annotatsiya

Maqolada o'quvchilar ongida milliy musiqiy tasavvurlar shakllanishi, ular ma'naviy tarbiyasida musiqiy ta'sirning psixologik-pedagogik jihatlari, badiiy-estetik imkoniyatlari hamda yo'naltiruvchi xususiyatlari tadqiqot natijalari va xulosalari misolida aks ettirilgan.

Kalit so'zlar: Tasavvur, musiqiy tasavvur, musiqiy idrok, ehtiyojlar, qiziqishlar, yo'nalganlik, kechinmalar.

Kirish. Milliy musiqa kuchli emotsional-psixologik ta'sirning muhim vositasi bo'lib, uni idrok etish orqali adekvat tasavvurlar shakllanishida ijtimoiy-psixologik omillarning muhim o'rni bor.

Bugungi kunda xalq musiqa asarlarining ijtimoiy-estetik va tarbiyaviy imkoniyatlari, o'ziga xos milliy qadriyatlar, an'analar xususiyatlarini ifodalashi borasidagi o'quvchilar tasavvurlarining sayozligi quyidagi holatlarda namoyon bo'lmoqda: o'quvchilarning o'zbek xalq musiqa asarlarini tinglash ehtiyoji, ularga nisbatan ijobiy munosabatining beqarorligida; o'zbek milliy cholg'u sozlari ijrosidagi asarlar o'quvchilarda tinglash faoliyati motivlari sifatida muhim ahamiyat kasb etmayotganligida; ularda xalq musiqasining ommaviy janrlariga mansub asarlarda ifodalangan badiiy g'oya va mazmun-mohiyat to'g'risidagi tasavvurlar past darajada ekanligida.

Ushbu muammolarning sabablari bizningcha, quyidagilardir: milliy madaniyatimiz, qadriyatlarimiz namunasi sifatida ijobiy etnopsixologik xususiyatlarga ega bo'lganiga qaramasdan xalq musiqasining ommaviy axborot vositalari (OAV), radio va televideniye orqali targ'iboti talab darajasida emasligi; milliy cholg'u sozlarini izchil qo'llashga yetarlicha ahamiyat berilmayotganligi; integratsiya jarayonlari ta'sirida chet el musiqasining kirib kelishi va emotsional-psixologik ta'sir doirasining kengayishi, yangi musiqiy yo'nalish, uslublar paydo bo'layotganligi; ta'lim jarayonida xalq musiqasiga nisbatan ijobiy munosabat va musiqa tinglash faoliyatiga talab darajasida e'tibor qilinmayotganligi; xalq musiqasida ifodalangan ijtimoiy-estetik mazmun-mohiyat yuzasidan tasavvurlarni shakllantirishga ko'maklashuvchi boshqa san'atlar turlaridan foydalanishda sustkashlikning vujudga kelganligi; maktab, oila va mahalla jamoalarida o'tkaziladigan turli ommaviy-madaniy tadbirlarda ushbu asarlardan foydalanish saviyasiga e'tiborning pastligi kabilardir.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Milliy musiqiy tasavvurlar shakllanishi ijtimoiy taraqqiyot tizimida obyektiv shart-sharoitlar va subyektiv omillar orqali amalga oshirilsa-da, ijtimoiy-psixologik mexanizmlar xalq musiqa asarlarining har bir alohida

shaxs faoliyatida reallashishi, ichki motivga aylanishi uchun zaruriy shart-sharoit va ma'naviy quvvat sifatida xizmat qiladi.

«Shaxsning atrof-borliq to'g'risidagi bilimlari uning shaxsiy tajribasi bilan bog'liq ravishda o'zida tasavvurlar tizimini tashkil etadi... Tasavvur yuzaki yoki chuqur ma'noli, keng miqyosli yoki tor bo'lgani uchun ham ularning har bir shaxsda shakllanganligi darajasi haqida gapirish mumkin» (1,152). Shu bois inson jamiyatning ijtimoiy va madaniy yutuqlarini egallashi, e'zozlashi, ularni emotsional hamda intellektual jihatdan his qila olishi zarur. Bu esa unga ma'naviy qadriyatlar, jumladan, xalq musiqasini adekvat idrok qilish va tushunish imkoniyatini yaratish orqali shaxsning tasavvurlari ko'lamini kengaytiradi.

Musiqiy tasavvurlar bilan bog'liq psixologik tadqiqotlar tarixiga nazar solganimizda, bu yo'nalishdagi dastlabki ilmiy izlanishlar XIX asrning ikkinchi yarmida boshlangan. Jumladan, chet el olimlaridan K.Shtumpf va F.Brentanolarning musiqiy tovush balandligining ikki jabhaviyligi nazariyasi, O.Abraxamning ko'p ovoqli musiqa haqida tasavvurlar shakllanishi xususiyatlari, K.Sishorning musiqiy qobiliyatlar diagnostikasi, G.Gelmolsning musiqiy tovushni idrok qilishning rezonans nazariyasi, G.Bekeshining musiqiy tovush to'liqini nazariyasi, V.Kyoler, R.Xyussonlarning vokal imkoniyatlar hamda eshitish qobiliyatining o'zaro munosabati, R.Vudvortsning tovush to'liqining musiqiy-nazariy xususiyatlari singari mavzularda musiqiy-psixologik tadqiqotlari mavjud (2, 3, 4).

Musiqa ijtimoiy-psixologik xususiyatlari qamrab olingan tadqiqotlarda musiqa va tinglovchi, ya'ni, kommunikator va resipiyent, idrok genezisi va dinamikasi, musiqiy qobiliyatlar ontogenezi va rivojlanishi, turli ijtimoiy qatlamlarga mansub individlarning idroki va boshqa muammolar qamrab olingan.

A.L.Gotsdinerning musiqiy idrok genezisi, V.V.Medushevskiyning musiqaning ma'naviy hayotni aks ettirishdagi o'rni, A.N.Soxorning musiqada sotsiologiya va estetika masalalari, YE.V.Nazaykinskiy va L.M.Kadsinning asar mazmunini anglashda musiqiy tovush xususiyatlari, V.I.Petrushinning turli ijtimoiy qatlamlarga mansub oilalardagi bolalarning musiqiy idroki, K.V.Tarasovanning maktabgacha

yoshdagi bolalarda musiqani idrok qilishning shakllanishi va shunga o'xshash boshqa tadqiqotlarni sanab o'tish joiz.

Mazkur tadqiqotlar o'zining ko'lamini va yo'nalishlari jihatidan ijtimoiy psixologiya va musiqa psixologiyasida muhim ilmiy g'oya va nazariyalarni asoslashga, individda musiqiy tovushlarga oid tasavvurlar shakllanishi mexanizmlari va qonuniyatlarini anglashga yordam berdi (2, 5, 6, 7, 8, 9, 4).

Shaxsning kayfiyati va hissiy holati tasavvurlar shakllanishi sifatiga ta'sir etadi hamda - "Musiqiy eshitish qobiliyati, ritm sezgisi, musiqiy xotira va musiqiy obraz rivojini tasavvur qilish qobiliyati idrokning asosi bo'lib hisoblanadi. Bular nafaqat subyektiv, balki individualdir" (10,94). Tasavvurlar orqali inson faqatgina uning mohiyatini anglab qolmasdan, balki muallifning asarda aks ettirgan ijtimoiy tajribasini ongda turli assotsiativ bog'lanishlar natijasida o'z shaxsiy tajribasi bilan birlashtiradi. Ayniqsa, - "Tinglash orqali estetik kechinmalar namoyon bo'lishida inson shaxsi, uning ijtimoiy kelib chiqishi, milliy va individual xususiyatlari ifodalanadi" (10, 33).

V.V.Medushevskiy talqiniga ko'ra, "musiqa asarida shaxsiy mazmuni anglashga tasavvurlar shakllanishining zaruriy sharti sifatida qaraladi" (9, 106). Muallif tinglangan asar haqida tasavvurlar shakllanishining ikki bosqichini ta'riflab, birinchi bosqichda asarning "tashqi qavati", ya'ni dastlabki emotsional kayfiyat haqida, ikkinchi bosqichda esa undagi ijtimoiy mazmun-mohiyat yuzasidan adekvat tasavvurlar shakllanishini ta'kidlaydi. Biroq tadqiqotchi tasavvurlar shakllanishida ijtimoiy-psixologik omillarning muhim roli xususida fikr bildirmagan.

Aytish joizki, musiqiy tasavvurlar ko'lamini shaxsning xalq musiqasiga nisbatan munosabatini belgilaydi, ya'ni, tasavvurlar mavjud ustanovka sifatida namoyon bo'ladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Sharq mutafakkirlarining qarashlari va fikrlari, ong va faoliyatning birligi nazariyasi (S.L.Rubinshteyn), shaxsni o'rganishga tizimli yondashuv (B.F.Lomov), shaxs va faoliyat uyg'unligi nazariyasi (A.N.Leontev) kabi tamoyillar ishimizning metodologiyasi negizida aks etgan. Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev asarlarida bayon etilgan g'oyalar, "Ta'lim to'g'risida"gi qonun, "Musiqi madaniyati" fani bo'yicha ishlab chiqilgan davlat ta'lim standartlari va "O'zbekiston Respublikasi umumta'lim maktablarida musiqa ta'lim-tarbiya konsepsiyasi" kabi rasmiy meyoriy hujjatlar metodologik manba bo'lib xizmat qildi.

Milliy musiqiy tasavvurlar avvalo bilish funksiyasi orqali namoyon etiladi. Chunki shaxs ongida turli darajada shakllanadigan har qanday musiqiy tasavvur asar mazmunini tushunishga qaratilgandir. Ikkinchi funksiyasi tahlil etish bo'lib, idrok etilgan xalq musiqasi namunalari appersepsiya yordami bilan ongda ma'lum asarlar obrazlariga taqqoslanadi va unda Jadval

ifodalangan badiiy voqelikka ijtimoiy baho beriladi. Baholash subyektiv qarashlar asosida amalga oshirilsa-da, unda ijtimoiy munosabat meyor aks etadi. Uchinchi funksiyasi esa yo'naltirish bo'lib, asarda shaxsiy mazmuni anglashga ko'maklashadi hamda ijtimoiy faoliyatda ma'lum rol o'ynaydi.

Milliy musiqiy tasavvurlar o'quvchilarning yosh xususiyatlari, musiqiy bilim va tajribasi bilan bog'liq bo'lganligi uchun turli yosh guruhlarida tasavvurlarning shakllanishi muayyan tafovutli xususiyatlarga ega. Maktabgacha va kichik maktab yoshidagi o'quvchilarda musiqiy mazmuni tushunish hamda tasavvurlar shakllanishi aksariyat hollarda emotsionallik asosida, ya'ni, asarning hissiy ta'siriga berilish, hissiy idrok etish orqali unga baho berish tarzida amalga oshiriladi (9, 88). O'smirlik yoshida esa tasavvurlar shakllanishi asarning ichki tuzilishi, uning mazmun-mohiyatiga kirib borish yordamida amalga oshiriladi.

Milliy musiqiy tasavvurlar shakllanishida birinchidan, xalq musiqasi namunalari ijro xususiyati anglanadi. Chunki, asar xususiyatini anglash orqali uning dastlabki tasviri va ifodaviy imkoniyatlari shaxs ongida aks etadi hamda keyingi bosqichga axborotlar to'plash uchun qulay psixologik vaziyat yaratiladi. Xarakter emotsionallik bilan bog'liq bo'lganligi sababli turli emotsional-psixologik holatlarni ifodalovchi kayfiyatlar (quvnoq, g'amgin, tantanali, yengil, mungli, ko'tarinki, sho'x va h.k.) asarning badiiy va ijtimoiy xususiyatini belgilovchi omillar sifatida vujudga kelishi mumkin.

Masalan, o'quvchilarning tinglayotgan asarlariga dastlabki soniyalardayoq munosabat bildirishlari (musiqa yoqdi yoki yoqmadi) ham tasavvurlar asosidagi asar xususiyati bilan bog'liq baholash tizimi hisoblanadi. Ikkinchidan, asarning ichki tuzilishi, shakli, musiqiy obrazlarning rivojlanish jarayoni, badiiy-musiqiy va ma'naviy-ijtimoiy mazmuni haqida ma'lumotlar yig'iladi. Uchinchidan, asar ongda ideal nuxsa (asar)lar bilan taqqoslanib, saralanib, asar obraziga adekvat kechinmalar paydo bo'ladi. Nihoyat, oxirgi bosqichda ushbu asar yuzasidan ijtimoiy baho tizimi, musiqiy tajriba (appersepsiya) va subyektiv munosabatlar asosida yaxlit tasavvurlar shakllanadi.

Tahlil va natijalar. Turli yosh guruhlaridagi respondentlarning milliy musiqiy tasavvurlari meyorini aniqlash uchun dastavval ularning mavjud ma'lumotlari darajasini o'rgandik. O'rta sinf respondentlarida milliy musiqiy tasavvurlar ko'lamini aniqlash uchun ularning xalq musiqasi janrlari bo'yicha (xalq kuyi, xalq qo'shig'i, maqom musiqasi) baholash xususiyati o'rganildi. Empirik natijalarga qaraganda, maqom musiqasi bo'yicha shahar o'quvchilari yuqori ko'rsatkichlarga ega (37,5%) bo'lib, ushbu natijalar qishloqdagi tengdoshlarida (32,0%) ancha past ko'rsatkichga ega (jadvalga qarang).

O'rta sinf o'quvchilarning asarlarni baholash xususiyati

n1-260									
Ob'yekt		Mezonlar						Jami (o'rtacha)	
		Xalq kuylari		Xalq qo'shiqlari		Maqom musiqasi			
		n-	%	n-	%	n-	%	n-	%
qish. o'q. n-130	A	56	43,0	70	54,0	42	32,0	56	43,0
	B	74	57,0	60	46,0	88	68,0	74	57,0
shah. o'q. n-130	A	48	37,0	65	50,0	49	37,5	54	41,5
	B	82	63,0	65	50,0	81	62,5	76	58,5
Jami (umum.)	A	104	40,0	135	52,0	91	34,8	110	42,3
	B	156	60,0	125	48,0	169	65,2	150	57,7
R +0.86		p<0.05							

Jadvalga izoh: n1 - jami respondentlar. A-adekvat, B-noadekvat javoblar

Xalq qo'shiqlari bo'yicha qishloq o'quvchilarning «yuqori» va «o'rta» umumiy natijalari («a»-54,0%) shahar respondentlarinikidan («a»-50,0%) yuqori, xalq kuylari bo'yicha ham ushbu qatnashchilar ko'rsatkichi («a»-43,0%) shaharliklarnikidan («a»-37,0%) yuqoriroqdir. Ushbu differentsiatsiya tahlili orqali ma'lum bo'lishicha, o'g'il va qizlarning ijtimoiy ustanovkasida, xarakter xususiyatlarida, ijtimoiy hayotga munosabatida bir-biridan ajralib turuvchi jihatlari mavjuddir.

Jumladan, musiqiy idrok appersepsiyasida zaruriy axborotlarning nisbatan ozligi, bo'sh vaqtini tashkil etish (televizor ko'rish, radio tinglash)da baholash tizimining, ya'ni tinglovchilik didining yetarli darajada shakllanmaganligi ushbu natijalarni ta'minlagan omillar sifatida namoyon bo'ldi.

Ayniqsa, xalq musiqa asarining tarbiyaviy, estetik ta'siri emotsional-psixologik muhit yaratilishi orqali yanada kuchli namoyon bo'ldi. Asar voqealarining kechinmalar tarzida dastlab guruhning ayrim a'zolarida aks etishi tezda guruhning barcha a'zolariga tarqalishiga sabab bo'lib, ifodalangan badiiy voqelik tasavvurlar shaklida namoyon bo'lganligi kuzatildi.

Tadqiqot natijalaridan ma'lum bo'lishicha, xalq musiqa asarlarini jonli ijro yoki yozuvda tinglash orqali ham tasavvurlar shakllanishida ma'lum farqlarni kuzatish mumkin. Jonli ijroni ko'rib, musiqa tinglagan o'quvchilarda bu musiqa haqida keng tasavvurlar shakllanishi aniqlandi.

O'quvchilarda milliy musiqiy tasavvurlar shakllanishi sifati xalq musiqa asarlarini tinglash muhitiga ham bog'liqdir. Ushbu asarlarni «jonli» ijroda maxsus mo'ljallangan joylar

(konsert zallari)da yoki yozuvi orqali tinglash natijasida shakllanadigan tasavvurlar bir-biridan ma'lum darajada farq qilishi mumkin. Chunki, «jonli» ijro jarayonida tinglovchi va ijrochilar o'rtasida o'ziga xos emotsional-psixologik muhit yaratiladi. Bu esa o'quvchi (tinglovchi)larda milliy musiqiy tasavvurlar shakllanishi uchun qulay imkoniyat bo'lib, qonuniyatli hodisa sifatida baholanishi mumkin.

Xulosa va takliflar. Ilmiy-nazariy va metodologik adabiyotlarning tahlili ijtimoiy psixologiyada musiqiy tasavvurlar shakllanishini o'rganishga bag'ishlangan mukammal tadqiqotlarning bugungi kunda yetarli emasligini ko'rsatdi. Holbuki, milliy musiqiy tasavvurlarni shakllantirish har bir o'quvchi shaxsini uning xalq musiqasi va milliy cholg'u sozlariga nisbatan faol ijobiy munosabatini tarkib toptirishga salbiy ta'sir etishga qodir badiiy saviyasi jihatidan sayoz, milliy ruhiyatimiz xususiyatlari ijobiy aks etmagan asarlardan asrashga, ushbu asarlarning ta'siriga berilmaslikka, shuningdek, xalq musiqasining tarbiyaviy salohiyatini adekvat anglashga to'g'ri yo'naltirish imkoniyatini yaratadi.

Eksperimental mashg'ulotlar tashkil etilgan tajriba guruhlarida shakllangan milliy musiqiy tasavvurlari ko'rsatkichlarining umumiy-tipik diapazoni aniqlanganda, 1-o'rinda xalq musiqasi bo'yicha ma'lumoti darajasi, 2-o'rinda xalq musiqasiga nisbatan baholash xususiyati va 3-o'rinda xalq musiqasiga nisbatan mavjud munosabatlar meyor omillarining yaqqol ifoda etilganligi aniqlandi.

Ijtimoiy-psixologik muammo sifatida o'rganilgan musiqiy tasavvurlar shakllanishi jarayonining sifati avvalambor, xalq musiqasiga nisbatan respondentlarda hosil bo'lgan ijobiy munosabat darajasiga bog'liq ekanligi aniqlandi. Ayniqsa, madaniy-ommaviy tadbirlar, bayramlar, sayllar, turli kechalar, oilaviy marosimlarda xalq musiqasi yetarli darajada targ'ib qilinmayotganligi kabi qator ijtimoiy holatlarning mavjudligi o'quvchilarning ushbu asarlarga nisbatan munosabatini belgilayotganligi va milliy musiqiy tasavvurlari tarkib topishida aks etayotganligi bugungi kunda ular o'z ilmiy yechimini kutayotganligidan dalolat beradi.

ADABIYOTLAR

1. Karimova V.M. O'zbek yoshlarida oila to'g'risidagi ijtimoiy tasavvurlar shakllanishi. Psix. f. dokt... diss. Farg'ona, 1994. - 318 b.
2. Готсдинер А.Л. Генезис и динамика формирования способности к восприятию музыки: Автореф. дисс. ... докт. псих. н. М., 1989. - 43 с.
3. Тарасова К.В. Онтогенез музыкальных способностей / НИИ дошк. восп. АПН СССР. - М.: Педагогика, 1988. - 176 с.
4. Теплов Б.М. Избранные труды: В 2-х т. Т.1. - М.: Педагогика, 1985. - 328 с.
5. Кадцин Л.М. Музыкальное искусство и творчество слушателя: Учеб. пособие для вузов. - М.: Высш. школа, 1990. - 303 с.
6. Медушевский В.В. Двойственность музыкальной формы и восприятие музыки: О содержании понятия "Адекватное восприятие" // Восприятие музыки. - М.: Музыка, 1980. -С.120-134.
7. Петрушин В.И. Музыкальная психология. - М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1997. - 384 с.
8. Сохор А.Н. Вопросы социологии и эстетики в музыке. (Сборник статей). Сост. Ю.Капустин. - Л.: Советский композитор. 1980. - 295 с.
9. Тарасова К.В. Онтогенез музыкальных способностей / НИИ дошк. восп. АПН СССР. - М.: Педагогика, 1988. - 176 с.
10. Разумный В.А. О хорошем художественном вкусе. - М.: Госполитиздат, 1961. - 64 с.